

הסובבים את האיש שבין החומות

על "שבחי עדיאל עמזה" –
מסות על 'עידו ועינא'
ועד עולם של עגנון,
מאת גבריאל מוקד

שירא ההברל סמנטי, הוא עניין לוויכוח פנימי מר בתוך האסכולה, שקרם עור וגידים בסוף שנות ה-50 בחוג לספרות עולם של האוניברסיטה העברית והועתק בשנות ה-60 לאוניברסיטת תל-אביב. כנגד זו התייצבה, החל משנות ה-70 ואילך, אסכולת חקר עגנון בהקשריו הסאקא-ראליים והאמוניים שמרזזה הוא אוני-ברסיטת בראילן. אסכולה זו, (היא הפעילה ביותר כיום בחקר עגנון) מת-אפיינת במאמץ הסיזיפי הידוע להוציא את הערמונים מן האש, קרי, לקיים יחסים של שלום ושלווה בין עגנון המודרניסט, האינטלקטואל האירוני, לבין עגנון ה'אמוני'; לדגש את מעמדו של הסופר הדגול כמין מודל עליון לאוטופיית ה'תלמיד החכם' אשר גם אם הוא 'מחמיץ' לרגעים, דהיינו, גם משהוא מעצב את קוצר ההשגה של האדם המודרני על גבור לותיה של "החזרה בשאלה" במלוא חרי-פותה, עדיין מקיים הוא כמו הווייתו את ה'אף-על-פיי-כן' של היות אדם שומר תרי"ג מצוות, על-פי תהומות של הקשר תרבותי-משברי ואגב דילוגים מעשה להטוטן על שבריה של אמוניות מוצקה. את 'אסכולת בר אילן' יסד, לכאורה, ברוך קורצוויל, והוא הוא אשר 'חנך' את הפרסונות הדומיננטיות המכהנות בה כיום, ואולם, תלמידיו רחקו מאוד מדרכו והם נוקטים בטכניקת טישטוש הסתירות הכבדות שבין פני היאנוס האמוני לבין פני הבופון הספקן האירוני, הסאטיריקון, שמעוצבים בכתביו, סתירות אותן סימן קורצוויל בחריפות וביושר אינטלקטואלי שאין למעלה ממנו. אסכולת בר אילן (שהתעצבה וקיבלה חזות פנים זו רק לאחר מותו של קורצוויל) קמה כמשקל-נגד מול 'חקר עגנון' של 'מרע הספרות הכללית', שנוסד, כאמור, בסוף שנות ה-50. אלא שיש להמר ולהבהיר שהתפישה 'מחקרית-מדעית' זו מעולם לא היתה חר-פאזית, וה'אסכולה' אינה עשויה מעור אחד. 'מרע הספרות הכללית' בתל-אביב התחבט משך שנים ארוכות בין שתי פוזיציות עקרוניות: הראשונה ביקשה להציב את עגנון בקונטקסט ממשי של ספרות כללית, דהיינו, לראות בעגנון חלק בלתי-נפרד מן הספרות האוסטר-הונגארית. הגישה המחקרית השנייה, והיא השלטת כיום, ביקשה לרונן בטקסט העגנוני לפי מיטב עקרונות ה'טקסט מתוכו', כלומר, על-פי העקרונות הפורמאליסטיים של 'דת הטקסט'. ואולם, פורמולה מכובדת-יחסית זו התרדרה עד מהרה לתפישה משנית-אפיגוניסטית-מטבעה שבראית עגנון כיוצר חכם-מחוכם המעצב

ישר ופשוט של האבות המייסדים דנן. יקצר המצע מלתאר תיאור מקיף ומדורק של תולדות חקר עגנון, אך הצד היותר נגלה לעין הוא, שניתן היה למתוח קו דיפרנציאציה ערכי בין טוכנר, קורצוויל וסדן לבין הכנעני והצמח של אותו הדור, ואילו שוב לא ניתן לעשות זאת היום. הדור השני לא הצליח לעצב חוקרים בעלי שיעור קומה מהותי, ואת מקום החוקר הבורד שהוא 'משכמו ומעלה' תפשו חב-רותות, קיבוצים ועדרים של חוקרים. הנובע מזה, שמפת חקר עגנון היום היא מפה מעין-אסכולית. שוב אין אנו יכולים לדבר על 'פשר עגנון' של קורצוויל העומד מול זה של סדן והנובע מתוך תפישה רעיונית טוטאלית; את מקומה של התנופה וההיקף לקח המחקר הנקודתי, הממוקד, שהוא מעין מעש של חוקרים המצייתים בדרך כלל לתפישה מרכזית מוכתבת מגבוה, תבניתית, או אף מוסדית. ואמנם, יותר משוכנו ל'פשר עגנון' גופא במהלך עשרים-שלושים השנים האחרונות, זכינו ל'הסדרת יחסים' פנימית של המחקר האקדמי במסגרות אסכולתיות שונות. חקר עגנון לא התעשר כמעט במאום יתר על מה שמצוי בכתבי טוכנר, סדן וקורצוויל (וכפי שעוד ניווכח – גם במחקריו של גבריאל מוקד). במידה רבה, דירדרו האס-כולות המחקריות את אשר הושג על-ידי האבות המייסדים של חקר עגנון, וכיום הזה הוא מצוי על סף מבוי סתום.

המהלך הנוכחי (בן 20-30 השנים האחר-רונות) של חקר עגנון נתון, מעיקרו של דבר, בידיהן של שתי אסכולות-בכוח, שבסיסן הוא מוסדי והמניע אותן הוא אידאי. הראשונה שבהן היא אסכולת מחקר הספרות ה'מדעי' (או ההשוואתי); ככל

ירק לבדידותו יש כאן כוח שלטון, ואילו גורם הזמן מבוטל משום מחאתו האילמת שבהסתגרותו של עדיאל עמזה. גם גורם הזמן זקוק לקונסטקסט חברתי מסויים לשם פעולתו העדינה והמבטלת, ואילו עדיאל עמזה השמיט כאן לחלוטין כל קונסטקסט חברתי – אף על פי שלא זו היתה כוונתו לכתחילה. תמונת המוות, הידועה לנו ממקום אחר, תלויה גם היא בין החומות על קיר חדרו של עדיאל עמזה;

(שבחי עדיאל עמזה, 79)

[א.] עצם בין שאר עצמים

ה קר האיש שבין החומות, ידע במהלך שנות קיומו תמורות מקיפות ביותר. חילופי דורות של חוקרים, מאבקים בין אסכו-לות, שינויים הנובעים מתמורות בטעם הספרותי, וכן אופנות מחקריות חדשות לבקרים שהשפיעו השפעה מביסה על התפתחותו. דומה שריבוי המחקרים לא קידם את האיכות, ויותר מכל טקסט ספ-רתי אחר משכו הטקסטים העגנוניים פר-סונות שטוב היה אילו מצאו לעצמם עיסוק בשטח אחר. כזה היה המצב כאשר שרר בחקר עגנון דור הנפילים (ברוך קורצוויל, משולם טוכנר ויבדל"א רב סדן) שהיו מוקפים בפחותים מהם (דוד כנעני ושלמה צמח) וכזה הוא המצב משתם עידן הנפילים ואקט פיצוח הצופנים העגנוניים הופקר בידי חוקרי ספרות צעירים.

חלק מן החוקרים הצעירים שתפשו את 'קדמת הבמה' המחקרית עברו, אמנם, חונכות מסוימת אצל דור הנפילים, אך מעיקרו של דבר, אין חקר עגנון בן שלושים השנים האחרונות כחינת המשך

צופנים ספרותיים לשמם והיוצר שפת קי-דוד ספרותית עילאית להנאתו הפרטית ולהנאתם הפרטית של החוקרים. 'פוזיציה' מחקרית זו (שהיה לה הד אתחלתי ב"פשר עגנון" של טוכנר) התדרדרה עד לכדי גרוטסקה עצמית, שהגיעה לשיאה ב'פליטת הפה' של אחד ממייצגיה החיוניים ביותר ("עגנון הוא התשבצאי הלל הר שושנים וסיפוריו ראויים להירפס בתש-בצון") שהיא בעצם אמירה אוטו-אירונית: אמור מעתה, לא הסיפור העגנוני, אפי-לו במירעה ובמלוא הווייתה הטיטוטית (שנחשפה עם הפירסום הבלתי מובחן של טקסטים מן העיזבון) ראויים לתשבצון, אלא סוג מסויים של חוקרי-ספרות (שממילא מימשו את עצמם מימוש מלא ככותבי מתכונני-ישול כמחברי תשבצים וכתיקשורתנים של סיפורת ממוסחרת). ואף-על-פי-כן, הצליחה 'אסכולה' זו לדרדר את חקר עגנון כמעט עד גמירא ואף ליצור דה-לגיטימציה עמוקה של הטקסט העגנוני (בטענה שהוא 'סר' ספ-רותי שיש לצאת ממנו). לדה-לגיטימציה עמוקה זו תרם, כאמור, הפרסום הבלתי-מובחן של הטיטוטות ושברי הכלים שמן העיזבון. קיצורו של חשבון, לא נחטא בהכללות אם נטען שמגמת פניו של חקר עגנון ב-20 השנים האחרונות היא מגמה מידרונית מובהקת. לא מעוררים כבוד או עניין מיוחד גם מחקרים שחרגו מן הפור-מולות האסכולתיות דנן, כגון מאמרו של דן מירון אודות 'השאפה אל הרומאן ושברונה' בסיפורת העגנונית, מאמר שבייסוד מניעיו עומדת נטייתו של החוקר-מבקר עצמו כלפי הרומאן החברתי-פסיכולוגי, ונסיונו לשפוט את הרומאן העגנוני הלא-קיים לטענתו על-פי אמות מידה שאינן ממין העניין. דברים רומים לאלה יאמרו גם על מחקריו המע-מיקים יותר של גרשון שקד, שהיעדרה של קונספציה אידאית ועיוורון שבתפישת מפת-התבליט של הספרות העברית גרמו לפיאסקו של נסיון תיאור הפינומ העגנוני בספרו ("הסיפורת העברית 1880-1980"). כמו כן קיימים ועומדים כמה מאמרים של עדי צמח. ואולם, מה שמעורר את רתיעתנו ממכלול המחקרים שעוצבו בשני העשורים האחרונים הוא ההווה הטכנוקראטית-הנוקדנית של פירוק מוטיבים חסר השראה ותוחלת - והווה זו משותפת לכל האס-כולות על כל חריגיה, כמעט ללא יוצא-מן-הכלל. לא זו בלבד שפסה התנופה המחקרית הגדולה, היוצרת תוואי-דרך ותובנות נרחבות במישורי טקסט רחבי-ידיים, שאיפיינה חוקרים כקורצויל, אלא

חמור מזאת - דומה שהמסגרות המוסדיות חנקו כל נסיון חריגה ממסכמות ומפור-מולות תבניתיות כפיות הר כגיגית, ודומה שבכך שבת כל חזון וכל סיכוי ל'קדרו' מחקרי חדש. אכן, מעבר למגמות המיצוע והבינוניות, אם לא לומר, נמושיות, נושבת במסדרונותיה של האקדמיה הספרותית בארץ רוחה של הריקנות. כנגד שתי האסכולות המחקריות שהוז-כרו, התעצבה בשנות ה-50 מגמה מח-קרתית-ביקורתית שלישית, שהרה-הוליר מבקר צעיר, אז בשנות ה-20 לחייו, גבי-ריאל מוקד. מאפיינה הגלוי-לעין של מגמה מחקרית זו, שלא ביקשה להשתלב במס-גרות המוסדיות העקרות של העידן הקרב והעומד בשער ולא ביקשה להתמודד עמם בכליהם הם - אלא ביקשה להתמודד עם מחקריהם של סדן, קורצויל וטוכנר בכלים חדשים לחלוטין. מוקד מעצב תפישה כז-ללת של הסיפור העגנוני הסמלני-מופשט. תפישה זו אמנם מורגמת בצמצום, ועוסקת בשני סיפורים בלבד - "עידו ועינן" ו"ער עולם", אך יש בה ניסיון לעצב תנועה ביקורתית-מחקרית גדולת ממדים, תפישה מחקרית-ביקורתית שהיא גם תגובה חווייתית וגם תשתית-אידאית ל'אני מא-מין' מחקרי חדש לחלוטין. במאמרו 'הערות לעידו ועינן' המכונס בספר, מבהיר מוקד ואומר: "עגנון נמנה, לרעתי, על עשרת הפרוואיקונים החשובים של המאה ה-20. קרוב, בלי ספק, במלוא היקף יצירתו יותר למודרניזם האזרחי של תומאס מאן מאשר לעולם הבלעדי של 'המשפט' ו'הגלגול' לקפקא" (15). גבריאל מוקד קיבל מרביתו (בעיקר קורצויל), שעגנון עומד בין שני עולמות. כמעט ואין ויכוח באשר לזהותו של 'עולם האתמול' האמוני. עיקר הוויכוח סב אודות הזיהוי והתיוג של העולם שמן העבר האחר. האם זהו עולמה של הספרות האוסטריו-הונגארית? האם הוא העולם המודרני-המשברי, המאשש (באופן 'אב-סורדי') מחדש תפישות אמוניות (כטענת אסכולת 'בר אילן')? האם העולם שמן העבר האחר הוא עולם אינטלקטואלי-סאטירי של 'האדם המשחק' משחקי 'צפנת פענח' (כטענת הטכנוקראטים של 'מדע הספרות הכללית')?

טענתו של מוקד היא, שמן העבר האחר עומדת תפישה אכסיסטנציאלית-סיתית בת המאה ה-20. החומרים הסאקאראליים, הטרנסצנדנטאליים והאמוניים זוכים בסיפורת העגנונית להעצמה ולחריפות משום שהם נרביקים-מחדש בקונטקסט פתוח וחשוף, נעדר כל הגנות של האדם בן המאה ה-20; שההגנות השגורות, האז-

רחיות המהוגנות מלגו והטרנסצנדנ-טאליות מלבר - פוקעות מממשות והן צפות בחלל כאוטי של עולם שמוסרותיו מאיימות להתמסס. כסופר גדול, כאמן כחסר וכמודרניסט מעצב עגנון התמודדות בין עולם ה'אתמול' ועולם ההווה בן המאה ה-20 ('עבר ארכיאולוגי חלף עבר רוחני-אמוני, אינטלקטואלים מודרניים חלף הגות מעמיקה, פללנות אינטלקטואלית קשיחה חלף ההומניזם העמוק של המאות שקדמו, מחקר לינגוויסטי של טקסטים איזוטריים חלף ההכרה העמוקה במטענים הטרנסצנדנטיים של הטקסטים הנ"ל) מטעם זה, 'פג תוקפם של היגיון נאראטיבי-ריאליסטי ועיצוב האופי הפסי-כולוגי של הגיבורים' (17). קרי, הפראג-מנטים של העולם הארכאי יוצרים דיס-הרמוניות בתוך העולם המודרני, הסינתטי, בן זמננו. "ספר קורות גומלריתא", מציין מוקד "שכמה אליו ד"ר עדיאל עמזה, וגם צ"ט מילים של לשון עידו והימנונים העינימיים, נתונים ביחס מסויים, אם לגמ-ריי ישיר ואם עקיף, עם ממשותו החוויתית של המקור הדתי ועם קשר קדום משוער בין העדה לכוחות טרנסצנדנטיים" - אך ניכר לעין שאין העולם הסינתטי של המאה ה-20 יכול לספק הגנות של ממש מפני העבר הטרנסצנדנטי והארכיטיפי-מיתולוגי; ומכאן נובעת הטרסגריה הפו-קרת לא רק את גמולה, שהיא 'נציגה אותנטית' של העבר הגיניאולוגי והמיי-תולוגי-אמוני, אלא גם את גמזו וגינת. לא זו בלבד ש'העולם של המאה ה-20 מן המלחמה העולמית מזה' אינו מספק הגנות מפני עצמו - קצרה ידו מספק הגנות גם מפני מטעני העבר הקמאי.

ש"י עגנון הגיע לכלל הכרה אינטימית של התפישה האכסיסטנציאלית על רובדי משמעויותיה (המתח בין אכסיסטנציאליזם דתי לאכסיסטנציאליזם חילוני, ענין הראוי לדיון מעמיק), לא מעיון אקדמי בטקסטים, אלא כתוצאה מכוח האלימי-נאציה של מספר גדול שהתקיים במו הווייתו בין שני עולמות. האכסיס-טנציאליזם של עגנון הוא אינטואיטיבי, אך גם מסקני. אמנם, יקשה עלינו לאכוף פורמולות אידאיות, רחבות ומקיפות כאשר תהיינה, על מספר המצטיין בהיקפים רוחניים כעגנון, אך נעלה מכל הספק, שגיבורי בני המאה ה-20 (גינת ב"עידו ועינן" ועדיאל ב"ער עולם") מובאים למצב שבו עליהם להכריע הכרעות בעלות אופי אכסיסטנציאליסטי-חילוני. המהר-גנות האקדמית אינה יכולה לשכון בצור-תא חרא עם יושבי בית מחסה למצורעים,

אך היעדר של החוקר נמצא במעמקי בית המצורעים, בטקסטים שלכאורה לא על גוויל כי אם על עורו של מצורע נכתבו, ולא בדיו אלא במוגלה. החיבור בין עולם המצורעים לבין העולם האקדמי-האזרחי-המהוגן הוא בלתי אפשרי, אך הקשר הזורם בין מרען בן זמננו לבין הגנוזים האיוטרי והקמאי תובע את מחיר הצרעת. הקונפליקט הסטראגי מתחיל ונגמר, אפוא, בסוגיית ה'אותנטיות': חוקר מיתוסים חייב להכריע בין המגע ה'אותנטי' עם הטקסטים העלומים במקום בו הם משומרים לבין שוטטות מזויפת בסרקליניו של 'מעזיר המדע' הגביר גברהרד גולדנצל (שהקשר בינו לבין עולמה של גומלריתא הוא קשר לא אותנטי, קשר מזויף). ההכרעה של עדיאל עמזה השרוי בין שני עולמות היא אפוא הכרעה בעלת אופי אכסיסטנציאלי מובהק. הכרעה רומה אמור להכריע גינת ב'עידו ועינם': הקונפליקט הרוחני, המדעי והארוטי בינו לבין החכם הירושלמי גמזו מומר באחת בהכרעה מסוג אחר, הכרעה קיומית, משנדרש גינת לצאת במחול סהרורי עם 'אובייקט המחקר' המדעי שלו על גגות ירושלים. גבריאלי מוקד מאיר את התיזה המורכבת כך: "קשה להניח כי אישים כעדיאל עמזה וגינת הם רק הומניסטים אורחיים או פילולוגים וארכיאולוגים מקצועיים, המאוזנים ומוגבלים בתחומם; הם בעצם וירטואוזים של מדע אקדמי, שיותר ממה חצית ישותם מצויה מלכתחילה או בהמשך התפתחותם בתחום אכסיסטנציאלי מופרש, המתגלם באישיותו של גינת באיזה דימוי ניות מפתה, הקרובה בקווי האופי של אישים שונים אצל תומאס מאן, והמתגלה בדמותו של עדיאל עמזה במעבר הדרגתי מחקירה צנועה אל מרומי האכסיסטנציאלי הדתית. שאלת הקומוניקציה של אמת פנימית או של גילוי כתבים אובייקטיביים, המאשרים קיומה של מציאות רוחנית מסויימת, נבחנת באורח מקביל בשני הסיפורים" (31).

הביטוי הראשוני של התיזה ("שבחי עדיאל עמזה") ראה אור בשנת 1957, על קו התפר שבין שתי העונות בחקר עגנון, ועל ספה של התמורה שעמסה את המחקר על כתפיהם של חוקרים צעירים. בעוד חוקרים אלה מאמצים לעצמם דרך בעלת מהות טכנוקראטית-מחקרית, ביקש מוקד לייסד 'קרדו' מחקרי (ואסתטי) – בעל אופי מדרשי) חדש. אך במידה רבה, נסמך מוקד על הישגי ה'אבות המייסדים' בחקר עגנון. אין ספק שמוקד רחב מכל וכל את ה'צפנת פענח' האליגורי המצמצם שאיפייין את

משולם טוכנר. בחריפות ראויה לכל שבח רומז מוקד לעניין זה: "היסוד החירתי של פיענוח ארכיטיפים גובר ב'עידו ועינם', אך הוא גורע לא מעט מן ה'הפשטה החמורה של המובנות'. כלומר, במאבק הפנימי (שיש לו מקבילות בחקר עגנון) בין הנזירות החמורה של "עד עולם" ובין מרכיבי השעשוע של המשחק האינטלקטואלי והאירוטי ב'עידו ועינם' על האינטליגנטים שלו והשימוש העצבני ב'בתי אפר' לניעורן של ציגריטות, מעדיף מוקד את הנזירות של "עד עולם" ורוחה, בעדינות אך בתוקף, את התיאורים הארוכים של ה'הומו סאפיינס' המשחק, גם אם מתבהר, בדיעבד, שהם משחקים באש. "אפשר מאוד כי ריחוק הגעגוע הבסיסי ממציאות 'עידו ועינם' אינו נופל מריחוק הגעגוע הבסיסי ממציאותה של אותה קרת קרומית גומלריתא (ב'עד עולם') אבל ריחוק זה נתון ב'עד עולם' במסגרת קלאסית חמורה הרבה יותר מאשר ב'עידו ועינם'" (23). ובמילים אחרות: מוקד רוחה אינטרפרטציה אליגורית חריגממית משום שהוא מודע היטב לסכנת האזילה והצמצום שזו טומנת בחובה והרריואציות של משחק ה'צפנת פענח' שכבר החלו מתבלטות דיון במאמריו של טוכנר על עגנון. מלכתחילה הכריע מוקד לטובת מסגרת אידיאלית רחבה על מערכת פנים-ספרותית מצמצמת (ושקיבלה, מאוחר יותר, ביטוי גרוטסקי ונמוך עד גובה סוליות הנעליים בקרב חוקרי 'דת הטקסט'). אך בה במידה, רחה מוקד במפורש את התפישה הספרותית-האידיאלית הכולית של דב סדן בכלל, ותפישת עגנון שלו, בפרט. אם משום שהתפישה באמת כללית מדי, בחינת אידיאל רוחנית שאקט ההוכחה שלה בטקסט הוא בעייתי, אם משום שתיאוריית הרציפות הרוחנית היהודית שתגבר, לבסוף, על כל הדיפרנציאליות, מחוסרת מתח דיאלקטי פנימי, אם משום טענתו שהטקסטים העגנוניים הם רצפים מודרניים המכסים על 'שרות משמעות' סאקאראלית נראית נינוחה במקצת מול הסהרוריות-החריפות והדיכוטומיות הפנימית של הטקסט העגנוני עצמו – מכל בחינות אלה, גבריאלי מוקד הוא, מבחינת התשתית, תלמידו המובהק והאור-תנטי של ברוך קורצווייל, מי שראה בטקסט ה'עגנוניים' ביטוי ספרותי עליון לשבר הפנימי העמוק ברצף האמוני והתרבותי שעברה היהדות במאה וחמישים השנים האחרונות. תפישת הטקסט העגנוני כניצב 'בין שני עולמות' – הטראנסצנדנטי וה'סאקאראלי' מזה והמודרני-סינתטי מזה –

מבוססת, אפוא, במידה רבה, על תפישותיו של קורצווייל. יותר מזה: גם הקביעה שהקונפליקט בין הסאקאראלי והמודרני הוא בעל אופי הרסני-דמוני מתבססת על התשתית שעיצב קורצווייל. אלא שהדיפ-רנציאציה בין שתי התפישות ניכרת כבר ברובד הבא של פיתוח-התימה: בעוד שתפישתו של קורצווייל היא מוראליסטית ממהותה, התפישה של מוקד שונה בנקודה זו תכלית שינוי: מה שנתפש אצל קורצווייל כמין חור שחור תרבותי-קיומי אליו ניגרת העוצמה הרוחנית של הדורות הקודמים אצל מוקד אינו ריק ואינו עדות לרלות המעש והמחדל של האדם המודרני ממלחמת העולם הראשונה והלאה – אלא שיש בו משמעות אכסיסטנציאלית בכוח. כלומר, האדם המודרני, החוץ טראנסצנדרנטאלי והחילוני אמור להכריע הכרעות רוחניות והוא שרוי ברילמה רוחנית שאינה מנת-חלקו של האדם האמוני, למרות העובדה שהאדם המודרני מתפקד בתוך עולם סינתטי. ההכרעות של עדיאל עמזה וגינת ב'עד עולם' ו'עידו ועינם' הן הכרעות ערכיות ולא משום שצייטו כמי שכפאם שר ל'מחצית ישותם הטראנסצנדרנטלית', אלא משום שאת הכרעותיהם היה עליהם לממש ברובד הגלוי, החילוני, של העולם המודרני הסינתטי. זאת ועוד: הכרעתם של גינת ועדיאל עמזה היא ערכית, לא משום שה'קמאי' שבהם השתלט על ישותם ומשום שהם צייטו לאיזה אטא-וויזם רוחני, בחינת הד ובת-הד מעברם שקרא להם לוותר על מנעמי ההווה ועל ההכרה האקדמית שזה מעניק ועל הטרק-לינים הגולדנצאליים של 'מעזירי מדע' למיניהם, אלא משום שההכרעה שלהם היא אותנטית במובן האכסיסטנציאלי של המושג. אמת, חוקר שיש לו קשרים עם אמת קדומים על-אנושית מגמדת את אי הנחת שבתרבות ההווה, אבל אין לגזור מזה ביטול היש של ההווה, והמתח שבין טרקליניו של גולדנצל לבין כוכי בית המצורעים הוא מתח שאין לבטלו, משום שבהווה, סינתטי ככל שיהיה, מתממשים המניעים החזקים ביותר (הארוס והתנא-טוס). וככל שאלה הופנמו או אף התעדרנו ברישום שקדני של השירים העינמיים ובחקר תולדותיה של 'קרת קדומים גומ' לדיתא' על גורי כמריה ועל נערותיה הקטנות גלדיה ועלדיה העוטים עיזלה ומיניקים ערוד, עדיין מבקשים אלה לקבל ביטוי מוחשי בהווה ה'סינתטי'. במלים אחרות: ראיית ה'עולם שמן המלחמה העור-למית ואילך' כמין אורגאניזם שמאפיינו העיקרי הוא הרלות הרוחנית והתרופצות

אחר סיפוקים מדיים מובילה לראייה פשוטנית ובלתי-מאוזנת של הטקסט העגנוני ועומקו של הקונפליקט המתבטא בו. הגישה האירונית של עגנון כלפי עולמו של חכמי אקארמיה על בתי האפר לציגרי-טותיהם ועל אינטריגותיהם הקטנות, אינו ביטול מוחלט של העולם המוחשי הסינתטי של המאה ה-20, שכן הרמץ של העבר הקמאי מהבהב מתחת האפר של המימצאים ה'עובדתיים' (הארכיאולוגיים, האנתרופולוגיים וכיוצא באלה). אמנם, החוקרות עברו במהלכו של העידן המודרני הליך של צמצום: מה שהיה מבוע רוחני אותנטי וקמאי, הפך להיות סגולות או לחשים שיש בהם עניין אנקרוטי לאספנים או לחוקרים בלבד, אבל העולם המודרני אינו מבטל את הכוחות המאגיים והקמאיים – אופן פעולתם והשפעתם הופך להיות מורכב יותר, ולא פעם, טראגי יותר.

ב. הסובבים את האיש שבין החומות

יומנום ש'טעם זה מופרך מעיקרו', האפשרות היחידה לשמור על מורשת גומליתא היא לנצור אותה לעת עתה נעולה וסגורה בפני החברה הרשמית, הטוענת על אבותיה כי מגדולי גומליתא היו ומגומליה" (עמ' 54)

המחקר העגנוני של מוקד הוא בראש ובראשונה מצומצם מאוד מבחינה כמותית. עניין לנו בשלוש מסות קצרות יחסית, שמאפיינן העיקרי, מלבד המבנה, הוא הניסיון לחתור לעיקרי הדברים, למהות, ולטפל ישירות בפסגות ההישג העגנוני. בשלבה הראשון של התבנית יצק מוקד את הרצף החווייתי-אסוציאטיבי "שבחי עדיאל עמזה" שהוא מעין דרוש בעל מסמנים חווייתיים-אסתטיים (בדומה ל'ווארי-אציות'). תפישת עדיאל עמזה כדמות אכסיסטינציאלית 'פר אקסלנס' התגבשה במלואה כבר אז. במבוא הקצר מתאר מוקד את המסה כ"מסה שאינה מאמר מדעי-אובייקטיבי, אלא מנסה לשחזר את האווירה החווייתית של הסיפור 'עד עולם', ותוך כדי כך – ולא על סמך פיצוח של איזה צופן אליגוריסטי יבש – לפענח מהותו ומשמעותו של הטקסט. המסה כתובה יותר כוואריאציה מוסיקאלית על התימות העגנוניות מאשר כהסבר רגיל. ביקשתי להתמודד עם שאלות מרכזיות של אמנות והגות במאה ה-20, וניסיתי להתקרב לנוסח ההגות האכסיסטינציאלי.

אמרנו, 'רצף אסוציאטיבי', ואמנם, בבוחן של המיקרוטקסט, מצייתת המסה למבנה אסוציאטיבי, ואמנם ניתן להגדיר את 'שבחי עדיאל עמזה', לפחות על פניו, כדרוש חופשי למדי. אלא שהתבנית האסוציאטיבית מטעה למדי: המאפיין את הדרוש, מלבד היותו יחיד בסוגו בספרות העברית המודרנית, הוא הידוק רב לקטסט המקורי. המסה עוקבת אחר 'עד עולם' ואחר גיבורה עיקוב הדוק, אבל אין זהות בין מודל האב העגנוני לבין הוואריאציה – 'עד עולם' הוא משל מודרני (כמובן המשל הבורחסיאני), ואילו 'שבחי עדיאל עמזה' היא בעלת אופי עיוני-איורטי. בסיס ההתמודדות הוא אפוא חווייתי-עיוני ולא בלטרסטי. ההתמודדות עם הטקסט העגנוני היא במישור העיוני ולא במישור אמנות הסיפור. בכך חרג מוקד שתי חריגות מהותיות במישור היחסים הרגיונאלי, השגור, שבין סופר ומבקר ובמישור היחסים שבין הסיפור לבין הביקורת. מוקד העלה את 'עד עולם' למדרגת היחסים שבין מעצבי הטקסטים היסודיים ביותר בתולדות התרבות היהודית לבין המפרשים ובעלי ה'תוספות', יחס התובע מן המבקר גם צמידות הרוקח מאוד לטקסט התשייתי וגם ביטוי עצמאי עילאי של ה'אני' המופעל. החריגה השניה מקבלת ביטוי באופי התגובה הביקורתית לכשלעצמה – במקום בו הפעילו מייסדיו של חקר עגנון נסיונות פיצוח צופנים על צופניהם, במקום בו היו מפעילים החוקרים בני זמננו מלאכת פירוק מוטיבים מייגעת, נקט מוקד בדרך האינטרפרטאציה החווייתית, הכוללת בתוכה גם נסיון הפשטה נועז וגם נאמנות נזירת, פרשנית-צמודה כלפי הטקסט המקורי, המתמקרים בנסיונותיו לאתר את הנקודה הארכימדית שבה מתחבר עגנון, באמצעות עדיאל עמזה, אל שתי ממשויות דיכטומיות במרחב רוחני-ערכי – הממשות הקמאית של עבר אבותיו הקולקטיבי שהיו 'מגדולי גומליתא ומגדוליה' מחד גיסא, ואל ממשותם האכסיסטינציאלית של חיו – מאידך גיסא.

'שבחי עדיאל עמזה' פעל את פעולתו המרשימה באיזורי אירוע ותחומי השגות המצויים בדרך כלל מחוץ להישג ידו של המחקר האקדמי. רור שלם של מספרים צעירים (בעיקר בתחילת שנות ה-60) מצא במסה הזאת נקודת התחברות עם הטקסט העגנוני. המהלך הראשון בסיפור של א"ב יהושע (סיפורי "מות הזקן"), הנובלה "מות ליסאנדה" לאורפז, סיפוריו הראשונים של עמוס עוז ("סדק מפולש לרוח") הושפעו עמוקות מן המהלך שקירב את

הטקסטים המונולטיטיים של עגנון אל מספרים צעירים. "שבחי עדיאל עמזה" השפיע, בעצם יצר, את הסיפור הסמלני-מופשט בשנות ה-60 (והיה חלק ממנו), השפיע השפעות-משנה על מספרים רבים בשנות ה-60, ועדיין הוא משפיע השפעה עמוקה ברובדים היותר-סמויים של הסיפור מדרור המדינה; נעלה מכל ספק שמהלך זה הוביל את יצחק אורפז להישגיו המהותיים ביותר, כסופר, בחלוף 30 שנה (המסה "הצליין החילוני" שהיא בבחינת 'אני מאמין' פואטי של המספר, מתבסס במידה רבה על "שבחי עדיאל עמזה" ועל "עד עולם"; נגזרות של השפעה זו ניכרות גם ברומאן המרשים "הכלה הנצחית"). לאחר עיצובו של הרצף החווייתי-אסוציאטיבי בנוסח זרם הגות אכסיסטינציאלי, פנה מוקד בשנות ה-70 לעיצוב המימד המחקרי ביקורתי. הפאן הזה קיבל את ביטוי במסה "בין 'עידו ועינים' ו'עד עולם'". המאפיין מסה זו היא הזהירות והחומרה הביקורתית שנוהג מוקד בכיוון האליגוריסטי בכוח, שקיבלו טכסטים עגנוניים מוטיבים, משחקי ה'צפנת פענח' והפיצול ברמויות המשנה ב"עידו ועינים". זוהי, ללא ספק פוזיציה ביקורתית עקרונית, הניצבת לא רק כלפי המהלך של חקר עגנון באקדמיות הספרותיות, שכבר החל קורם עור וגידים, אלא גם אבחנה אסתטית ממדרגה ראשונה בתוך הקאנון העגנוני עצמו. מוקד מרגיש את מקומו הייחודי של המשל הקיומי העליון, שהוא תולדה של 'אלגברה רוחנית מדוקדקת' שעוצמתו מקבלת ביטוי ברמה מושגית מזוקקת מסיגים של שקלא-טריא אינ-טלקטואלי בין הטיפוסים ה'משכיליים' גינת וגמזו.

במסה השלישית ("טראנסצנדנציה, אמנות ומחקר מדעי בשני הסיפורים 'עידו ועינים' ו'עד עולם'") הושלם, למעשה, המבנה ההדוק של המחקר של שני מעגלי ההתייחסות שלו – החווייתי-אסוציאטיבי-דרשני, והעיוני-איורטי. ודומה, שרק מרגע שכונס המכלול בכרך אחד אנו נוכחים בפועל ממש בחריגותו הערכית ביחס למה שהתממש במחקר האקדמי כ-30 השנים האחרונות. ואכן, במקום בו נכשלו גם גדולי החוקרים בסימון ההיקף הרוחני-אידיאלי של מושא מחקרם (ולמעשה אף לא ניסו להוסיף קורטוב על מה שהתוו האבות המייסדים של חקר עגנון), עיצב מוקד את האמירה הביקורתית, המחקרית והאידיאית החשובה ביותר כ-30 השנים האחרונות, שמקומה שמור לה לצד מיטב מחקריהם של מייסדי חקר-עגנון. ■